

ORALITEIT - LITERALITEIT - MEDIALITEIT

Over 'materiële' aspecten van tekst en communicatie

Christoph Sauer

Over het recipiëren en interpreteren van bronteksten

In deze bijdrage wordt de stelling uitgewerkt en verduidelijkt dat het voor historici noodzakelijk is, wanneer ze met *bronnen* en in het bijzonder *bronteksten* omgaan¹, rekening te houden met de 'mediale status' van de betreffende bron.² Want deze 'mediale status', zo zal worden beargumenteerd, is van invloed op de *uniciteit* van de tekst. Daarvan hangt dan ook zijn waarde af, die hij als bron zou kunnen vertegenwoordigen. Wat 'opvallend' is aan een bron en waarvan historici gebruik kunnen maken, hangt altijd af van de *randvoorwaarden* (of *beperkingen*, in het Engels *constraints*, in het Duits *Vorgaben*) waaronder een brontekst tot stand kwam. Een brontekst 'zegt' slechts iets binnen de marges die de randvoorwaarden hem laten. Wie met deze situatie geen rekening houdt, dreigt inhouden van bronteksten als het ware 'puur' op te vatten; het resultaat van dit alles is een overschatting van de tekstinhoud en een onderschatting van de vorm - de 'mediale status' - waarin die inhoud tot de lezers komt.

Van alle potentiële randvoorwaarden zullen hier slechts diegene besproken worden die te maken hebben met de *kwaliteit van het medium*: de spraak, het schrift en de electronica. In het kort samengevat luidt de hypothese: de inhoudelijke boodschap die een bron kan bevatten, is afhankelijk van de vorm-mogelijkheden die het medium ter beschikking stelt. En deze vorm-mogelijkheden wederom zijn ten dele te herleiden tot 'materiële', technische of fysieke beperkingen - bijvoorbeeld de reikwijdte van de stem, de beheersing van het schrift en de toegang tot en de kennis van de computerapparatuur.

Het is niet om het even of een bron die men nader wenst te bestuderen, oorspronkelijk een gesproken tekst was. Dit staat nog los van het feit dat ook deze gesproken tekst *opgeschreven* zal zijn en gearhiveerd. Wie nu probeert te doorgronden wat de spreker bedoeld heeft - om dit straks in het eigen betoog op te nemen - zal de ervaring opdoen dat het mondelinge karakter van de boodschap bepalend is voor de inhoud ervan. Het medium *spraak* is - in orale

1 De verzamelterm *omgaan met teksten* staat voor: deze ontcijferen, lezen, interpreteren, aanhalen, samenvatten, navertellen, met andere teksten combineren, en dergelijke.

2 Tot de 'mediale status' worden gerekend: het uiterlijk van de 'tekst', de drager, de wijze van de waarneming (optisch, akoestisch, haptisch) en de aard van de productie (mondeling, schriftelijk, anders) en vastlegging (hoe de 'tekst' wordt overgeleverd).

culturen (en in 'gemengde' culturen, zoals de onze) - gebonden aan en afhankelijk van de capaciteit van het geheugen en hoorder. Er zijn daarom talloze kunstgrepen om ondanks deze beperktheid van het geheugen toch langere mondelinge teksten te genereren. (Lengte moet hier vertaald worden in lange duur, soms wel halve en hele dagen!) De meest bekende kunstgrepen hebben te maken met geheugentechnieken: vaste structuren, stereotype uitdrukkingen, rijm en metrum. Normaliter blijken deze kunstgrepen uit het *poëtisch* taalgebruik. Dit betekent echter niet dat de inhoud van de te interpreteren tekst op de een of andere wijze zelf 'poëtisch' is, dus 'niet waar' of 'verzonnen'. Dergelijke criteria, die stammen uit en kenmerkend zijn voor een veel later tijdperk, namelijk dat van het schrift en de boekdruk, passen gewoonweg niet bij een episch verhaal, een op rijm gestelde kroniek of een stereotype boodschap die door een bode wordt overgebracht.

Na de uitvinding van het schrift, na de toename van het aantal mensen die konden lezen en schrijven en na de opkomst van de boekdrukkunst ontstonden naast mondelinge steeds meer *schriftelijke* teksten. Doordat het medium *schrift* niet afhankelijk is van de capaciteit van het geheugen, kunnen kunstgrepen - die voor mondelinge teksten noodzakelijk waren - in principe achterwege blijven. *Alles* kan in feite worden opgeschreven en zodoende overgeleverd. Voordat daarom een brontekst als waardevol of inzichtgevend kan worden bestempeld, is een nadere reflectie op het schriftelijke karakter ervan noodzakelijk. Zijn er bepaalde structuren te herkennen? Heeft de schrijver zich gehouden aan bepaalde conventies? Blijkt de tekst een realisatie van een bepaald genre? Het mag duidelijk zijn dat pas nadat dergelijke vragen zijn beantwoord, begonnen kan worden met een zinvolle historische interpretatie. Een tekst waarvan blijkt dat hij helemaal 'volgens het boekje' is geschreven (volgens een bepaalde leertraditie van de *poëtica* of volgens een algemeen schema), biedt minder kans op nieuwe inzichten dan een tekst waarbij de schrijver ervan duidelijk worstelt met de conventies en iets aan het uitproberen is. Een privébrief heeft een andere sociale status en betekenis dan een diplomatieke nota, ook al zouden de inhoud van beide teksten overeenkomen; historici dienen deze onderscheidingen niet te verwaarlozen.

Elektronische bronnen, of het nu gaat om tekstverwerkings-documenten, raadpleegbare bestanden, hyperteksten, naslagwerken op cd-rom, e-mail of Internet, zijn onderhevig aan een ambivalente ontwikkeling. Enerzijds bieden de Nieuwe Media steeds meer en snellere oplossingen om grote informatiehoeveelheden overal vandaan op de eigen pc op te roepen en te 'lezen'. Anderzijds veroudert de daartoe nodige apparatuur snel, veranderen de programma's en geraken veel pc's aan de grenzen van hun capaciteit, zodat de gebruiker steeds vaker met de vraag te maken krijgt of hij wel optimaal met het medium kan werken. Met het oog op de centrale vraagstelling van dit stuk is het echter veel belangrijker na te gaan met welke nieuwe randvoorwaarden historici te maken krijgen wanneer ze *elektronische teksten* lezen. Deze teksten zijn immers niet 'mondeling', hoewel er ook spraak kan worden weergegeven, en niet 'schriftelijk', omdat naast letters ook visuele vormen - en zelfs bewegen-

de beelden - kunnen worden gepresenteerd. Wie door een krant wil bladeren die op cd-rom, staat, heeft meestal geen overzicht of raakt dit gauw kwijt. Daarentegen kan men wel naar bepaalde trefwoorden laten zoeken en zodoende de artikelen vinden waar men iets aan heeft. Daarmee wordt het selectieprincipe vrij belangrijk: het programma vindt immers alle artikelen waarin het gekozen trefwoord voorkomt. Het is aan de gebruiker - of lezer - te beslissen wat hij wel of niet wil lezen en interpreteren. Daarin wordt hij bijgestaan door de culturele ervaring hoe een krant eruitziet. Hij leest dan als het ware de actuele beeldschermtekst door een 'bril' van krantenkennis, conventies, gewoontes en culturele pre-teksten. Het gaat om een soort cognitie-ve, reconstructieve nabootsing van de typische situatie van het lezen van kranten - de herinnering aan het 'eigenlijke' lezen blijft determineren. Maar wanneer (bron)teksten uitsluitend elektronisch worden aangeboden, moeten er bijzondere randvoorwaarden in acht worden genomen. Het komt neer op een reeks specifieke be- en 'ont'-perkingen: bij een willekeurige beeldschermtekst is de leesbaarheid in het geding (lettergroottes, lettertypes, kleurgebruik) en de toegankelijkheid van de gehele tekst (*scrollen*, bladeren, achter elkaar lezen), wat vooral voelbaar is op grond van de geringe afmeting van het scherm; bij een *hypertekst* speelt de vaak onoverzichtelijke structuur de gebruiker parten, waardoor hij het gevoel kan krijgen belangrijke informatie gemist te hebben; bij een multimedia-aanbod liggen de routes vaak niet vast (de zogenaamde 'interactiviteit') waardoor op z'n laatst na het derde niveau van doorklikken de navigatie doelloos wordt; bij een bestand dat men via het *World Wide Web* binnen gaat, moet men zich eerst vertrouwd maken met de sturing, voordat men inhoudelijk aan de slag kan. Elektronische bronnen ontpoppen zich als een mengeling uit oude en nieuwe teksttoegangen, oude en nieuwe waarnemings-conventies en oude en nieuwe communicatief-situatieve factoren.³

Spraak en schrift

Na dit beknopte overzicht van mogelijkheden en beperkingen van het medium lijkt het zinvol om even stil te staan bij de rol van *taal* in het algemeen. Omdat straks een hanteerbare definitie van de *tekst* ontwikkeld wordt, beperk ik me hier tot een meer functionele benadering en vraag me af welke algemene functie taal als communicatiemiddel heeft. Taal plaatst gedachten buiten degene die deze gedachten in zijn hersens ontwikkeld heeft, en maakt ze daardoor toegankelijk voor een ander. Er vindt dus reeds hier een wisseling van het 'medium' plaats: van *gedachten* naar *spraak*. Door taal te gebruiken kunnen we de beperkingen in ruimte, persoon en tijd overwinnen. We spreken ons 'los' van onze directe omgeving en kunnen 'de wereld' binnentreden. Om over verre

3 Zie U. Riehm en B. Wingert, *Multimedia. Mythen, Chancen und Herausforderungen* (Mannheim 1995), i.h.b 145-194, waar het over 'educatieve toepassingen' gaat.

landen te spreken, is geen aanwezigheid ter plekke vereist. Om het verleden op te halen, zijn we niet gebonden aan onze leeftijd. Ook kunnen we personen laten 'spreken' die slechts in onze fantasie bestaan. Kortom, door middel van taal maken we deel uit van een universum, steeds weer van een ander, we zijn tegelijkertijd *hier* waar we met anderen spreken, en *daar* waar we het over hebben.

Dit uitzicht op de rol van spraak is zo adembenemend dat ook de taalwetenschap lange tijd nauwelijks aandacht had voor het feit dat er naast de *spraak* nog een andere gedaante is, het *schrift*. Men is er steeds van uitgegaan dat de spraak het primaire medium van taalgebruik is en het schrift het secundaire, overeenkomstig de taalontwikkeling van kinderen. Lange tijd werd het schrift beschouwd als een weergave van spraak door middel van letters, zoals de spraak een weergave is van taal door middel van taalklanken. Mondeling taalgebruik en geschreven taal werden niet op systematische wijze van elkaar afgebakend. Pas door de opkomst van pragmatische (op handelingen georiënteerde) stromingen in de taalwetenschap werd het mondeling taalgebruik als een eigen onderzoeksobject ge(her)introduceerd. Spraak en schrift vormen geen 'afwijking' van elkaar, maar zijn ieder een realisatie van 'taal' met een eigen karakteristiek.⁴

Op deze wijze kwam het handelingskarakter van het taalgebruik op systematische wijze centraal te staan. Welk soort handelingen worden in het medium spraak voltrokken, welk soort in het medium schrift, welk soort in het elektronische medium? Welke consequenties zijn verbonden aan het medium? Hoe veranderen de handelingen wanneer ze mondeling dan wel schriftelijk dan wel elektronisch worden uitgevoerd c.q. gepresenteerd? Welke sociale doelen zijn in het geding in het geval van mondelinge communicatie, van schriftelijke en van elektronische? Dergelijke vragen vereisen een functioneel-pragmatisch kader.

Interpretatie van een opname uit de rechtszaal

Als eerste zal besproken worden hoe mondeling taalgebruik (via audio-opnames vastgelegd) 'gelezen' wordt. Stel, een historicus heeft deze opname in handen gekregen en probeert nu te achterhalen wat belangrijk is. Het voorbeeld komt uit de strafrechtszaal: voor de politierechter in A. staat een verdachte terecht die tweemaal met heel hoge promillages achter het stuur is aangetroffen.⁵ Om

4 Ik volg hier J.L. Mackenzie, 'Homo scribens', in: *Forum der Letteren* 30 (1989) 161-173.

5 Opname CS 070486, transcriptie Monica den Boer 110689/030890, segmentatie CS 101292. De transcriptie is een fragment van een volledige politierechterzaak en is in de vorm van een *partituur* geschreven; de *segmenten*, die als betekenis dragende eenheden worden beschouwd, zijn aangegeven door middel van (s1), (s2) enz. Afbrekingen door /, opvallende klemtoon door onderstreeping van de lettergreep, onverstaanbaar door (), verlenging door ::, verder wordt de normale spelling gevolgd. Alle namen en data zijn gefingeerd. De afkortingen betekenen: O=Officier van Justitie, R=rechter, A=advocaat.

zijn toenmalige situatie te verduidelijken, heeft de verdachte het over zijn echtscheiding en de daarmee verband houdende huisvestigingsperikelen. Op een gegeven moment verstrekt zijn advocaat wat achtergrondinformatie, wellicht omdat hij wil dat de rechter rekening houdt met verzachtende omstandigheden.

- 192 O Ik heb verder geen vragen.
R Hebt u vragen meneer
- 193 R Wegenaar?
- begin A (s1) Mevrouw de politierechter, (s2) ik heb geen vragen,
194 A (s3) ik heb hooguit een opmerking (s4) dat ik eh:: als advocaat
195 A ben opgetreden voor de heer Van Straaten in de
196 A echtscheidingsprocedure, (s6) dus van nabij heb kunnen
R (s5) ja
197 A meemaken (s7) eh nou: (s8) vanuit m'n kantoor en door 't aantal
198 A eh telefoongesprekken (s9) die ik met meneer Van Straaten in
199 A alle toestanden (s10) eh: (s11) steeds in toestanden van wanhoop
200 A mocht meemaken, (s12) dat zijn woon- en eh leefomstandigheden
201 A vanaf ((datum)) nogal desastreus waren, (s13) zowel van eh
202 A zijn moeder als van zijn/ eh zijn zuster als ook van
203 A hemzelf/ (s14) Ik kreeg bij voortduring (s15) eh/ werd ik gebeld
204 A met het verzoek (s16) om maar te proberen bij een
205 A woningbouwvereniging meneer Van Straaten bovenaan de
206 A lijst te plaatsen. (s18) Dat heeft nogal eh wat voeten in de
R (s17) mhm
207 A aarde gehad, (s19) maar gelukkig met dat/ (s20) met dat/v/v/
208 A (s21) vanaf vijftien maart (s22) hè, (), (s23) ((jaar)) is dat probleem
209 A opgelost. (s24) Maar het is niet zo (s25) dat meneer Van Straaten één of ander
210 A mooi verhaal dus uit z'n duim zuigt (s27) om de sfeer ter
R (s26) mhm mhm
211 A terechtzitting () (s28) 't zou trouwens ook wel terecht
212 A zijn ook, (s29) daar niet van, (s30) om de sfeer positief te
einde 213 A beïnvloeden. (s31) 't Was eh rampzalig die maanden.
R (s32) mhm (s33) ja
214 R (s34) Hebt u nog vragen te stellen? (s36) (Nee)()
A (s35) Ik heb verder geen vragen.

Conform het institutionele programma geeft R aan A de mogelijkheid nog iets aan de orde te stellen, dat wil zeggen: aan de verdachte nog een vraag te stellen (regel 192). A echter geeft nog wat aanvullende informatie. Zelf noemt hij zijn activiteit neutraal *opmerking* (regel 194). Die *opmerking* heeft een complexe structuur. Om deze te achterhalen, moeten we eerst de combinatie van de segmenten ophelderen. In enigszins vereenvoudigde vorm zegt A het volgende:

- [I] (s1) Mevrouw de politierechter,
(s2) ik heb geen vragen,
(s3) ik heb hooguit een opmerking,
(s4) dat ik als advocaat ben opgetreden voor de heer v.S. in de echtscheidingsprocedure,
(s6) dus van nabij heb kunnen meemaken

- (s8) vanuit m'n kantoor en door 't aantal telefoongesprekken
 (s9) die ik met meneer v.S. steeds
 (s11) in toestanden van wanhoop
 (s9) mocht meemaken
 (s12) dat zijn woon- en leefomstandigheden vanaf ((datum)) nogal desastreus waren,
 (s13) zowel van zijn moeder
 als van zijn zuster
 als ook van hemzelf.

[II] (s14) Ik werd bij voortdurend gebeld met het verzoek
 (s16) om maar te proberen bij een woningbouwvereniging meneer v.S. bovenaan de lijst te plaatsen.

[III] (s18) Dat heeft nogal eh wat voeten in de aarde gehad,
 (s19) maar gelukkig vanaf vijftien maart ((jaar)) is dat probleem opgelost.

[IV] (s24) Maar het is niet zo
 (s25) dat meneer v.S. één of ander mooi verhaal dus uit z'n duim zuigt
 (s27) om de sfeer ter terechtzitting ()
 (s28) 't zou trouwens ook wel terecht zijn ook,
 (s29) daar niet van,
 (s30) om de sfeer positief te beïnvloeden.

[V] (s31) Het was rampzalig die maanden.

Het is frappant te zien hoe complex A's uiting uitvalt. *Als geschreven tekst zou deze haast onleesbaar zijn.* Dit is een algemene aanwijzing voor het feit dat mondelinge uitingen behoorlijk ingewikkeld kunnen worden, zonder dat een hoorder daar moeite mee heeft. We kunnen de uiting onderverdelen in vijf eenheden of 'zinnen': [I]: s1 - s13, [II]: s14 - s16, [III]: s18 - s19, [IV]: s24 - s30, [V]: s31.

A's uiting is niet een *mededeling* - deze doet men normaliter om een kenniskloof te overbruggen. Wat doet hij dan wel? Hij start met de korte inleiding *Ik heb een opmerking* (s3) die het karakter van een *aankondiging* heeft. Wat hierop volgt, dus wat wordt opgemerkt, gebeurt echter niet rechtstreeks, maar wordt door het voegwoord *dat* (s4, s12) als het ware buiten werking gesteld. (Dit kan in talen die hoofd- en bijzinnen onderscheiden - de eigenlijke handeling wordt dan door de hoofdzin gerealiseerd). A vervangt een directe *mededeling* van de inhoud van (s12) door iets anders: hij vermeldt feiten (inhoudselementen) die samen een 'systeem van presupposities' (= vooronderstellingen die een beroep doen op de voorkennis van de hoorder) vormen. Op grond van deze presupposities kan hij nu de eigenlijke *mededeling* [II] doen. Door het voltrekken van deze mededeling wordt de kennis waarover A beschikt en waarop hij in [I] vooruitgreep, expliciet gepresenteerd en aan R en O overgeheveld. Met de uiting van [III] rondt A zijn mededeling dus af: het probleem van V was opgelost (s19).

Vervolgens speelt A door middel van het signaal *maar* (s24) in op de professionele kennis van R: hij maakt R attent op het feit dat R de woorden van

de verdachte eerder sceptisch beoordeelde. Deze scepsis wordt nu rechtstreeks bewerkt: A *ontkent* een slechts tactische opstelling van zijn cliënt in [IV]. Daarbij wordt weer gebruik gemaakt van de karakteristieke bijzin-constructie: door de handeling van de *ontkenning* wordt de reserve van R geherformuleerd als een vlechtwerk van presupposities (s25 - s30) die - op het moment waarop de ontkenning geschiedt - niet meer gelden. De werking ervan wordt opgeheven. De afsluitende uiting [V] is wederom een *mededeling* die de thans bereikte gedeelde kennis representeert (s31). [V] fungeert in deze context als een afrondende evaluatie die de nieuwe stand van zaken en van kennis veiligstelt.

Het karakter van een langere mondelinge taaluiting, zo blijkt uit het voorbeeld, komt neer op een verbale handeling die gericht is op het bereiken van complexe doelen en gerealiseerd wordt door complexe lexicale en syntactische middelen. Historici die over dergelijke informatie als bronnen beschikken, moeten dus allerlei inspanningen ondernemen om recht te doen aan deze reeks uitingen en aan het medium *spraak*. Om de essentie van A's prestatie te schetsen, is het niet voldoende te beweren dat hij de rechter 'manipuleerde': hij zorgde er namelijk voor bepaalde kennis aan de kant van de rechter te actualiseren, tot stand te brengen en er een specifieke evaluatie aan vast te knopen.

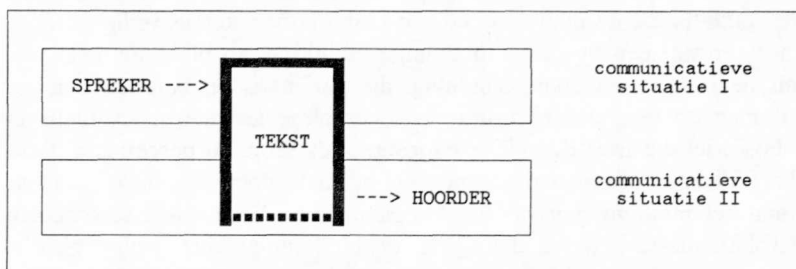
Dit leidt tot een tweetal conclusies, beide met betrekking tot het interpretatieprobleem. Enerzijds moet duidelijk zijn dat A's woorden niet op dezelfde wijze kunnen worden geïnterpreteerd als wanneer het een schriftelijke tekst zou betreffen. Dit *in actu* opereren had in schriftelijke vorm zo niet gekund. Opgeschreven, bijvoorbeeld als pleitnota, hadden er volstrekt andere lexicale en syntactische middelen moeten worden aangegrepen. Anderzijds blijkt een oplossing waarvoor historici vaker kiezen, namelijk het *aanhalen* van enige formuleringen, hier niet te werken: wie als interpretator van A's 'opmerking' geen rekening houdt met de opbouw en de verwoording van die uitingen, gaat voorbij aan de strekking van A's betoog en produceert gemakkelijk een misinterpretatie.

Teksten

De overgang van het medium *spraak* naar het medium *schrift* wordt meestal door de notie *tekst* aangeduid. Maar dit is een oppervlakkige onderscheiding, gericht op uiterlijke kenmerken: dat we in het ene geval met spraakklanken te maken hebben en in het andere met letters. De notie *tekst* is niet, althans in eerste instantie, gebonden aan het medium van het schrift. Daarom onderscheiden we *schriftelijke* teksten van *mondelinge* en *elektronische* teksten. Wat onderscheidt teksten nu van anderssoortige taaluitingen? Het antwoord op die vraag behelst tevens het antwoord op een andere vraag, die naar de sociale functie van teksten.

Terwijl het eerste voorbeeld gekenmerkt werd door de lijfelijke en mentale aanwezigheid van de interactanten, gaat het bij teksten om - *afstand*. Van teksten spreken we pas, wanneer er geen eigenlijke gesprekssituatie meer bestaat.

Teksten overstijgen deze. Ze komen voort uit een 'zerdehnte Gesprächssituation, een 'uitgerekte' gesprekssituatie. We noemen *teksten* de aaneengeschakelde verbale handelingen die op grond van deze constellatie tot stand komen. Er heeft een communicatieve situatie plaatsgevonden waarin de bode/omroeper/spreker op de hoogte gesteld werd van bepaalde feiten en daardoor kennis heeft kunnen opbouwen, en er vindt een tweede communicatieve situatie plaats waarin hij die kennis doorgeeft.⁶ In schema ziet dit er als volgt uit:⁷

De 'zerdehnte' [uitgerekte] communicatieve situatie

Kenmerkend voor de constellatie waarin teksten functioneren, is de ruptuur tussen de situaties I en II - en het 'overwinnen' van die ruptuur door de identiteit van de tekst. Het sociale doel van deze constellatie is de *overlevering*. Teksten zijn zodoende middelen ter overlevering. Het vluchtige karakter van gespreksontmoetingen wordt door teksten als het ware opgeheven.

De onderscheiding van *spraak* en *schrift* is ook van toepassing op teksten. We spreken van *mondelinge teksten* en *schriftelijke teksten*. Eerst was er de orale cultuur, pas later deed het schrift zijn intrede. *Mondelinge teksten* zijn taaluitingen die door een mens moeten worden doorgegeven, door een bode of een omroeper. Deze overlevering heeft consequenties voor de presentatie-vorm waarin de taaluitingen worden gegoten. In het bijzonder is men afhankelijk van het menselijk geheugen. De geheugencapaciteit kan slechts dan optimaal worden benut wanneer de tekst een vorm krijgt die het onthouden gunstig beïnvloedt. Deze onthoudvaardigheid is noodzakelijk, omdat zij er garant voor staat dat mondelinge teksten überhaupt drager van de overlevering kunnen zijn. Bovendien moeten orale culturen veiligstellen dat het doorgeven van teksten van generatie op generatie zonder onderbrekingen verloopt, omdat anders bepaalde delen van de overlevering - de *traditie* - verloren gaan.

6 Voor de 'zerdehnte Gesprächssituation' zie K. Ehlich, 'Text und sprachliches Handeln', in: A. Assmann e.a. ed., *Schrift und Gedächtnis. Archäologie der literarischen Kommunikation* (München 1983) 24-43. De notie 'aaneenschakeling' is nader uitgewerkt door C. Sauer, 'Commentaren in de pers als aaneenschakeling van handelingen', in: H. Mazeland en C. Sauer ed., *Communiceren, waarnemen, analyseren* (Groningen 1995) 189-218.

7 Ontleend aan K. Ehlich, 'Zum Textbegriff', in: A. Rothkegel en B. Sandig ed., *Text - Textsorten - Semantik* (Hamburg 1984) 9-25.

Met het medium *schrift* daarentegen heeft men een middel ter beschikking dat het doorgeven van taaluitingen onafhankelijk van het geheugen maakt. Socio-historisch gezien is de overgang van de oraliteit naar de schriftelijkheid ingegeven door de noodzaak ook feiten te moeten vastleggen en doorgeven die moeilijk te onthouden waren: de eerste op schrift gestelde 'teksten' waren economische vakteksten, boekhoudkundige tel-stenen uit Mesopotamië die wij nu kwitanties en registraties zouden noemen.⁸ Deze 'teksten' beantwoorden weliswaar niet aan onze voorstelling, maar volgens de tekst-definitie vormen zij echte teksten waarbij een voorloper van een volledig schrift werd toegepast. *Schriftelijke teksten* kunnen evenveel als mondelinge, maar daarenboven kunnen ze nog veel meer. Het schrift maakt het mogelijk de presentatie-vorm van de tekst, de wijze waarop de reeks van inhoudselementen wordt aangeboden, los te koppelen van restricties die afkomstig zijn vanuit mondeling-traditionele principes. De essentie van schriftelijke teksten is dat ze *niet* onderworpen zijn aan dergelijke restricties: de lezers hoeven niets te onthouden, in het bijzonder niet welke inhouden hoe verwoord zijn. Ze kunnen bijvoorbeeld steeds weer teruglezen.

In de beginfase van de schriftontwikkeling greep men terug op de presentatie-vormen waarin mondelinge teksten waren uitgedrukt: de eerste schriftelijke teksten behelsden daarom ook niet meer dan het op schrift stellen van die mondelinge teksten: antieke epen, de Heilige Schrift. Maar de omzetting van het medium spraak naar het medium schrift heeft verdergaande consequenties. Schriftelijke teksten worden namelijk als het ware 'ontraditioneel'. Een 'gebonden stijl' is er niet meer voor nodig, omdat ze willekeurige inhouden kunnen overbrengen, waaronder ook inhouden die een zeer complexe, uitgebreide of onoverzichtelijke structuur hebben, in vergelijking met mondelinge teksten. Dan hebben we het bijvoorbeeld over romans, wetenschappelijke artikelen, reisbeschrijvingen, kranteverslagen, advertenties voor goederen. Al deze teksten beschikken over een 'ongebonden stijl'. Door het schrift worden ze als het ware prozaïsch: het verschil tussen poëzie en proza is vanaf dit moment pas zinvol en werkzaam. Dat betekent dat de uitingen waaruit schriftelijke teksten zijn samengesteld, een willekeur van vorm-dimensies kunnen hebben. Natuurlijk hebben ook mondelinge teksten reeds een bepaalde vorm (=opbouw, genre, zinsbouw, geheugensteuntjes, enzovoort.); schriftelijke teksten maken eveneens gebruik van die vormen, maar beschikken daarbovenop nog over karakteristieke geschreven vormen (=letters en lettervariates, alinea's, layout, tweedimensionaliteit, enzovoort).

Door de schriftelijke tekst worden de presentatie-mogelijkheden, die tot dan toe zijn ontstaan, opnieuw benut en wederom gevormd: bestaande, reeds ontwikkelde vormen (bijvoorbeeld conventionele rijm-schema's en verhaalstructuren) worden als basis voor nieuwe vormen beschouwd. Schriftelijke teksten 'dijen uit'. De presentatie-vorm als zodanig wordt ondergeschikt gemaakt aan

8 Deze worden beschreven door D. Schmandt-Bessarat, 'The earliest precursor of writing', *Scientific American* 6 (1978) 38-47.

datgene dat de schrijver wenst over te brengen. Wie in orale culturen iets wil overbrengen, moet een bestaande goed in het geheugen liggende 'gebonden' vorm (of stijl) kiezen, omdat anders de volgende sprekers het niet meer kunnen weergeven. Het zou verloren gaan. De auteur van een geschreven tekst kan zich op de *inhoud* concentreren en deze - min of meer - onbelemmerd 'in vorm brengen'. In principe kan iemand via schriftelijke teksten 'alles' overbrengen, de stijl is 'ongebonden'.⁹ Essays, vonnissen, benoemingen, instructies, sollicitatiebrieven, bedieningsvoorschriften, bestellingen van waren, leerboeken - al deze schriftelijke teksten vooronderstellen dat schrijvers iets voor de langere termijn willen doorgeven. Schriftelijke teksten kunnen in allerlei contexten en onder allerlei omstandigheden een rol spelen, hebben geen bode nodig en geven - complementair aan de mogelijkheden van de auteur - ook de lezer de vrijheid van 'willekeur'. Voorwaarde is slechts dat de taalgebruikers kunnen lezen en schrijven.

De essentie van de schriftelijke tekst is dan dat hij een relatie tussen schrijver en lezer creëert die op een zekere afstand berust. Men onderscheidt drie dimensies: *ruimtelijke* afstand, *sociaal-cognitieve* afstand en afstand *in de tijd*.¹⁰

De *ruimtelijke afstand* maakt dat de auteur gericht is op het eindproduct, de aanpassing aan een verwacht lezerspubliek en het sturen van het leesproces. De houding die de lezer ten aanzien van de tekst ontwikkelt, is er een van interpretatie. Toch verkeert de lezer in onzekerheid omtrent de 'echte' betekenis van de tekst. Op grond van de *sociaal-cognitieve afstand* 'zegt' niemand hem meer wat waar of juist is - behalve de tekst zelf. Door het schrift treedt dus een verschuiving op ten aanzien van waarheid, juistheid, belang enz. van het gewone zelf. Zolang de teksten mondeling waren, hadden ze autoriteit op grond van de persoon van de maker van die tekst of de overbrenger. De overbrenger werd als het ware de representant voor de autoriteit van de tekst. Door het schrift wordt de tekst zelf tot autoriteit (voorbeeld: de Heilige Schrift). Niet de persoonlijkheid van de auteur, maar de coherentie staat voorop.¹¹ Tenslotte zijn teksten niet gebonden aan het tijdstip waarop ze tot stand zijn gekomen (*afstand in de tijd*). Ze kunnen ook nog veel later worden gelezen. Daarom beoogt het interpreteren een 'aanpassing' van de (betekenis van de) boodschap van de tekst aan het tijdstip waarop en de omstandigheden waaronder gelezen wordt. In principe gaan schriftelijke teksten niet verloren; ze bestaan doordat er plaatsen zijn waar ze worden bewaard (archieven, bibliotheken, documentatiecentra). Wel worden ze in (latere) interpretaties door lezers steeds geactualiseerd. Dit is de situatie bij uitstek waarin historici hun bronnen raadplegen. Een en ander zal eerst worden geïllustreerd.

9 'Der Text nimmt Gestalt an', zo luidt de centrale stelling van W. Raible, *Die Semiotik der Textgestalt* (Heidelberg 1991).

10 Deze onderscheidingen zijn afkomstig van Mackenzie (1989), zie noot 4.

11 Over coherentie (de manier waarop in de tekst samenhang tot stand wordt gebracht) zie onder meer T. Ensink, *De menselijke tekstverwerker. Functionele en cognitieve aspecten van tekstinterpretatie* (Amsterdam 1992).

Een voorbeeld uit de krant

NEDERLANDSE SLEPERS REDDEN TWEE SCHEPEN IN NOOD

IJMUIDEN (ANP) - Een zeesleper van Wijsmuller IJmuiden heeft maandagochtend een mogelijke milieuramp voorkomen door een stuurloze Liberiaanse supertanker met 140 duizend ton ruwe olie op sleeptouw te nemen. Het schip raakte in een zware storm in ernstige problemen op zevenhonderd kilometer van de Azoren.

De Trömsö Endeavour was onderweg van de Bahama's naar Rotterdam en vervoerde bijna twee keer zo veel olie als de bij de Shetland-eilanden gestrande tanker Braer. In de storm raakte de voortstuwing van het lange schip defect. De op de Azoren gelegen sleper Granit reageerde als eerste op de noodsignalen van de gezagvoerder.

De zeesleper Smit Lloyd 121 van Smit Internationale uit Rotterdam heeft in de nacht van zondag op maandag de drijvende visfabriek Darius met ruim honderd opvarenden nabij de Shetland-eilanden uit ernstige problemen gered.

Het in Litouwen geregistreerde visserij­schip Darius was al eerder tijdens het weekeinde in problemen geraakt. De bemanning had de technische mankementen toen zelf kunnen klaren. Zondagavond zond de gezagvoerder een noodbericht uit, omdat de Darius stuurloos rond­dreef in stormachtige wind. De Smit Lloyd 121 was werkzaam bij de gestrande olietanker Braer. (de Volkskrant 19-1-1993).

Dit nieuwsbericht is een schriftelijke tekst bij uitstek. (Het is hooguit nog voorstelbaar dat een veranderde versie tijdens het journaal wordt gepresenteerd, dat wil zeggen: voorgelezen). Dergelijke tekstemplaren vinden we bij honderdtallen in dagbladen. We zijn gewend aan de vorm en aan het uiterlijk, deze maken deel uit van onze kennis omtrent kranten - en ze structureren de leesverwachtingen. Het schriftelijke karakter blijkt uit enkele aanwijzingen. Ten eerste is de syntactische structuur enigszins complex, vooral door allerlei attributen en prepositionele objecten: de zinnen komen tamelijk gecompliceerd over. Ten tweede is er sprake van sturing van de lezer doordat deze enkele verbanden die niet expliciet worden geformuleerd, uit zijn voorkennis en het algemene kenniskader moet realiseren. Dit betreft vooral de namen van de schepen die pas na het vermelden van de 'problemen' worden gegeven. Ook de relatie met 'milieuramp' en de stranding van de olietanker Braer op de Shetland-eilanden geeft de lezer een kader waarbinnen hij zijn verwachting kan opbouwen. Dit verklaart tevens waarom de krant geen moeite neemt om de overgang van alinea twee naar alinea drie op te helderen. Ten derde worden tijdelijke verbanden geëxpliciteerd, meestal door het vermelden van het moment waarop iets gebeurde, maar ook door de nauwkeurigheid waarmee de werkwoordstijden worden toegepast. Ten vierde kunnen de exacte getallen ('zevenhonderd kilometer', '140 duizend ton', 'Smit Lloyd 121', 'ruim honderd opvaren-

den') een indicatie zijn voor het medium schrift, daar ze een geheugenopslag vooronderstellen die voortkomt uit het kunnen teruglezen van de getalsmatige informatie.

Wanneer we de drie afstand-criteria aanhalen die hierboven zijn uitgelegd, dan zien we dat deze tekst er gebruik van maakt. De *ruimtelijke afstand* komt tot stand door verschillende 'deiktische'¹² procedures en plaatsbepalingen, vooral echter doordat de lezer een algehele betekenis van de tekst op grond van ervaring en voorkennis tot stand brengt. Het weergegevene past in zijn gemobiliseerd mentaal schema van 'actualiteit'. Derhalve doet de auteur geen andere poging om zijn eindproduct nog dichter bij de lezer te brengen, dan dat hij door verscheidene coherentie-signalen¹³ de betekenisstoekenning ondersteunt. (Dit zou anders zijn indien de auteur de lezer bijvoorbeeld zou willen mobiliseren). De *sociaal-cognitieve afstand* manifesteert zich in de beklemtoning van de betrouwbaarheid van de bron, het ANP, en de zakelijke schrijfrant. Er wordt tevens een beroep gedaan op eerdere teksten met vergelijkbare onderwerpen: het thema 'Nederlandse zeesleepvaart' kan klaarblijkelijk bij de Nederlandse lezers op een zekere belangstelling rekenen. De *afstand in de tijd* blijkt uit de professionaliteit waarmee de *organisatie* van de tekst gerealiseerd is: woordkeuze, herhalingsstructuren, indeling in alinea's, grammaticale procédés en dergelijke. Dit zijn in het algemeen tijdrovende operaties die echter door oefening versneld kunnen worden. De leestijd van de lezer daarentegen beslaat slechts een fragment van de schrijftijd, en toch is de inrichting van de tekst - het uiterlijk - gericht op een lezer wiens tijd in het algemeen als kostbaar wordt beschouwd: hij kan meestal volstaan met de kop en de lead. Deze schematische indeling gaat uit van de idee dat de lezer daarna pas besluit of hij al dan niet verder wil gaan lezen.

Schriftelijke teksten als reeksen uitingen kenmerken zich door een grote complexiteit. Deze wordt ten dele opgehelderd door de etymologie van het woord *texere* (weven etcetera) waarvan ons begrip 'tekst' is afgeleid. In deze visie zijn teksten *weefsels*, metaforisch verwant dus met 'textiel'. Daarmee rijst de vraag naar 'schering' en 'inslag'. Gaat het om woorden, zinnen, betekenissen die aan elkaar worden geweven? Tekst-definities die bijvoorbeeld zinnen centraal stellen (tekst-grammatica's), lijken eerder bij de metafoor van 'spinnen' uit te komen dan bij die van 'weefsel'. Op de semantiek gerichte tekst-definities die expliciete samenhangrelaties van zinnen onderling als constitutief voor teksten beschouwen, komen niet verder dan 'borduren'. Pas op grond van de functioneel-pragmatische tekst-definitie, zoals die hierboven is uiteengezet, kan het weefselprobleem worden opgelost: schering en inslag zijn tijd en ruimte.

12 'Deixis' komt van '(aan)wijzen'. Bedoeld is het aanwijzende karakter van elke taaluiting: concreet wijst men op de *persoon* (*zij*), de *plaats* (*daar*) en de *tijd* (*toen* of via werkwoord). Elke uiting kent een drievoudig coördinatensysteem, met de spreker/schrijver als oorsprong.

13 'Coherentie' betekent *samenhang* in teksten: teksten zijn niet alleen samenhangend qua inhoud, maar brengen dit ook door middel van bepaalde signalen aan de lezer over.

Teksten zijn taaluitingen die door ruimte en tijd verplaatst kunnen worden. Een cultuurwetenschapper, met het oog op de maker van teksten, zegt het zo:

Tussen de draden van de tijd weven we ruimtelijke ontmoetingen met het Andere - datgene wat niet hier en nu is. Alleen, dat weven lukt ons niet altijd even goed. Soms breekt een draad af (een efemere tekst), en moeten we elders weer opnieuw beginnen. Het proces van teksten maken is een steeds weer opnieuw proberen om de tijd vast te houden. Soms - heel soms - slagen we daarin. Dan loopt een ononderbroken draad door het hele weefsel heen: door een veelheid aan ruimtelijke situaties en door de verder tikkende tijd weeft in dat geval een tekst de cultuur aan elkaar.¹⁴

Multimedia-‘teksten’

Wie voor een computer zit en bijvoorbeeld door het Internet *surft*, doet dit in een bepaalde lichaamshouding: hij mag niet verblind raken door de zon, omdat hij dan niets kan zien; hij mag zich niet te ver van het scherm verwijderen, omdat de muis dan buiten het bereik van zijn handen raakt; altijd is er het geluid van de ventilatie en natuurlijk de afhankelijkheid van de electriciteitsvoorziening. Bij draagbare computers moet men voor opgeladen accu's zorgen. Kortom, de gebruiker zelf is niet erg mobiel, omdat hij aan de apparatuur gebonden is. Dit is een zekere overeenkomst met *face-to-face*-communicatie. Ook hier kunnen de interactanten zich niet uit elkaars gezichtsveld verwijderen omdat dan de verdere communicatie onmogelijk wordt. Computer-communicatie is *face-to-face* met het beeldscherm, een soort huisaltaar, waar bepaalde rituelen bij horen.

De beperktheid van de daadwerkelijke actieruimte staat in scherp contrast met de onbeperktheid van de informatie die men ‘binnen’ kan halen. Gebruikers worden zodoende geconfronteerd met twee soorten problemen waarvoor ze een oplossing moeten vinden. Enerzijds moeten ze een keuze maken ten opzichte van de hoeveelheid van informatie. Anderzijds moeten ze een tussenweg zien te vinden tussen de respectievelijke programamogelijkheden en het individuele navigatie-traject dat van de concrete doelstelling afhangt.

Het eerste probleem is bekend voor historici. Ook zij moeten selecties maken en beredeneren, wanneer ze met bronnen werken. In dit opzicht is er dus nauwelijks verschil tussen oude en Nieuwe Media. Het tweede probleem echter legt de verantwoordelijkheid voor de totstandkoming van de tekst en de tekstbetekenis bij de gebruiker. Er is een groeiende onzekerheid omtrent het wel of niet volledig kunnen ‘inzien’ of raadplegen van de elektronische bronnen. Onoverzichtelijkheid - in principe de normaliteit van Nieuwe Media - wordt zodoende een afgeleide van de persoon van de gebruiker: het is *zijn* onoverzicht-

14 Hier volg ik W. van Peer, ‘Tekst’, in: W. van Peer en K. Dijkstra ed., *Sleutelwoorden. Kernbegrippen uit de hedendaagse literatuurwetenschap* (Apeldoorn en Leuven 1991) 158-165, aldaar 165.

telijke benadering die maakt dat hij de bronnen niet optimaal benut. Hier komen nieuwe elementen te voorschijn die de interpretatie van historische bronnen zullen beïnvloeden. Vooralsnog is er geen antwoord op.

Tenslotte is er de 'materiële' kant van multimedia. Naarmate er actuele informatie niet enkel en alleen meer op papier verschijnt, zijn de gebruikers/lezers aangewezen op elektronische apparatuur. Deze veroudert echter snel. Bepaalde bestanden kunnen uitsluitend met de nieuwste computers worden geraadpleegd. Oudere bestanden - waar historici in geïnteresseerd zijn - worden ontoegankelijk, wanneer de oudere programma's en de oudere computers niet meer bestaan. Het voorbeeld van de *Stasi-Akten* spreekt boekdelen: als deze Akten niet overwegend op papier bewaard waren gebleven, was het onmogelijk geweest het verleden en de *Spitzeltätigkeit* te reconstrueren en te verwerken. Want de Stasi-computers en hun programma's kan niemand meer lezen. Een vorm van overlevering is afgesneden - op grond van de technische vooruitgang.

De *medialiteit* van de bron blijft de eigenlijke uitdaging. Lastig en irritant zijn elektronische bron-'teksten' omdat ze in principe 'open' zijn ten aanzien van inhoud, vorm en functie. Die openheid vereist meer en andere interpretatie.

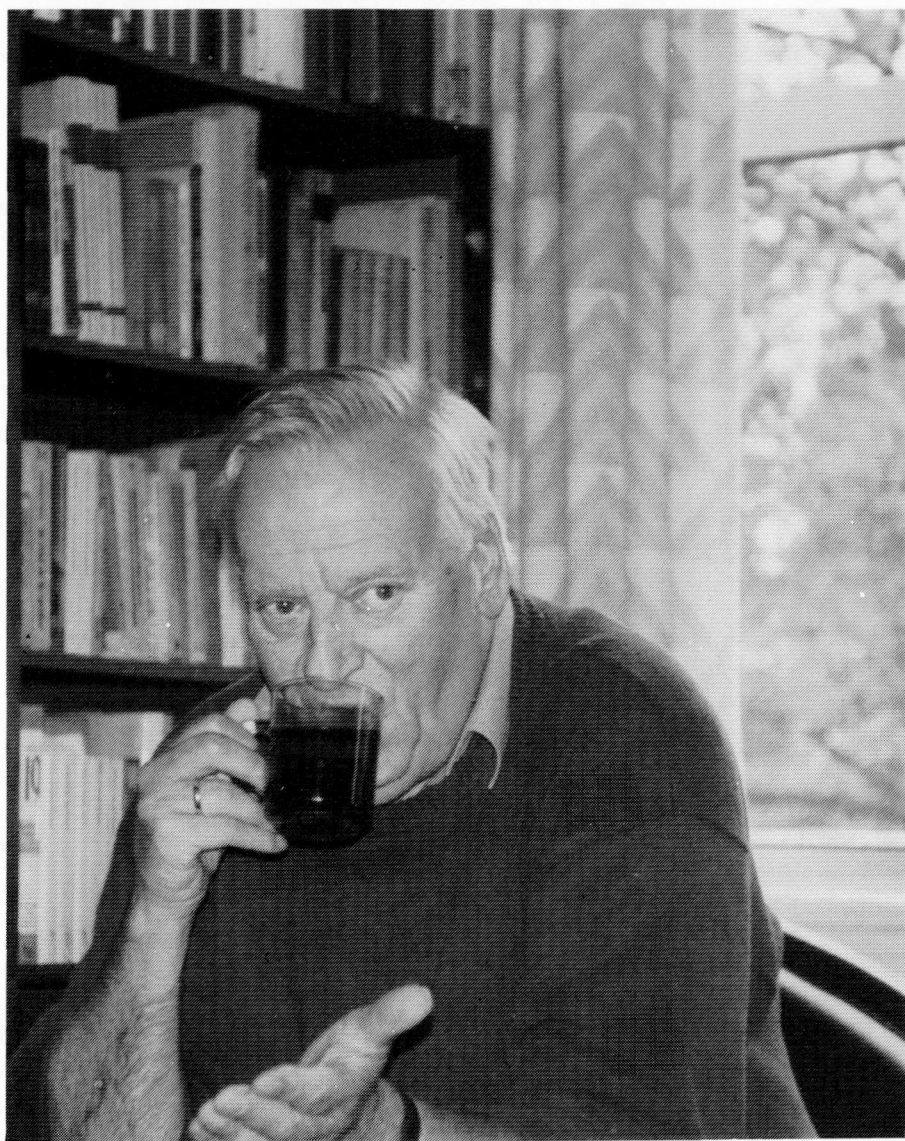
De boekhandel voor architectuur,
kunst, literatuur, muziek, theater
en typografie

ATHENA's
Boekhandel

Oude Kijk in 't Jatstraat 42, 9712 EL Groningen, 050-3125593

SUPPLEMENT

Jan Blokker (foto: *Luuk van Middelaar*)